

פרסומי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים וארבעה

ספר

עדה ירדני

המערכת

שמואל אחיטוב, חנה כותן, משה מורגנשטרן

מרכזי המערכת

הלל גבע, אלן פריס

עורכת העברית

אפרת כרמון

עורך האנגלית

אלן פריס

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים וארבעה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"א/2021

כרך זה יוצא לאור בסיוע
דוד וימימה יסלזון

מסת"ב 9-127-221-965-978 ISBN

© 2021

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

מתווה ועימוד: אברהם פלדות

סדר: אירית נחום, ירושלים

הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

עדה ירדני
Ada Yardeni
2018-1937

תוכן העניינים

מדור העברית

יא	פתח דבר המערכת
יג	עדה ירדני, חוקרת דגולה של הכתב השמי הקדום דוד יסלזון
טו	עדה ירדני: דברים לזכרה חנה כותן
יט	לאמי, עדה ירדני חגית להב
כא	המתודולוגיה של עדה ירדני דפנה אוניל
כז	פרסומי עדה ירדני
לא	קיצורים ביבליוגרפיים
	אוהד אבודרהם
1	קמע "פלימפססט" במנדאית הקדומה: לביורור טיבם של שלושה טסים מאגיים מאוסף סכוין
13	טביעת חותם של שמע עבד ירבעם
23	עוד "כתובה" על פפירוס ממצרים הביזנטית
31	עיון מחודש בכתובות המואביות מעטרות
48	בולה מתקופת הברזל מהר הבית ושימושיה באוצרות המקדש
67	כתובת "חנניה בר דיכלוס מירושלים"
73	רבי יעקב החזן במערת המכפלה
80	חמישה קמעות להגנה על קירה מריין ועל העובר שברחמה
106	חמש קערות מאגיות מנדאיות מאוסף שלמה מוסיוף
	אליעזר אורן, שמואל אחיטוב אבנר אילון, מירה בר-מתיוס, יובל גורן ואורית שמיר
	טל אילן
	גרשון גליל
	יצחק דבירה וגבריאל ברקאי
	אהרן דמסקי
	דניאל ויינשטוב
	עדה ירדני ז"ל וגדעון בוק
	משה מורגנשטרן

	הקורפוס המורחב והמעודכן של חותמות יהודאיים וטביעותיהם: סקירה והערות מתודולוגיות פליאוגרפיות	ענת מנדל-גברוביץ'
123	ברכה לתורמים: כתובת מבית הכנסת בכורסי, קריאה חדשה	חגי משגב
137	כינוי המושא לנסתרים בשמית הצפון-מערבית	שמואל פסברג
140	עמק הדבינאי(ם) ועין עידן (או עירן)	רן צדוק
145	היו"ד וקוצי האותיות: יחידות ספרותיות ומימרות בספרות חז"ל ובאוונגליונים	מנחם קיסטר
147	מאגיה יהודית בעת צרה? חרותת "אבצדריום" במערכת מסתור מימי מרד בר כוכבא בח'רבת א־דַנְאִימָה	איתן קליין, בועז זיסו, ולדיק ליפשיץ ופדריקו קוברין
156	על קשר גרפי אפשרי בין "קריאת שמע" (דברים ו: ד) ובין הסמל המכונה "מגן דוד"	רוני רייך
170	"בשימות האילו הקדושים אני משביע ומזכיר": קמע לרפואתו של ננוס בר סוירה	שאול שקד ורבקה אליצור- ליימן
175		

מדור הלוועזית

Maria Giulia Amadasi Guzzo	Two Neo-Punic Inscriptions in Levi Della Vida's Papers	1*
Erhard Blum	Kuntillet 'Ajrud 4.1: New Reconstructions and Readings	10*
Martin Heide	Animals in West Semitic Inscriptions (Aramaic, Ammonite, Hebrew, Moabite, and Phoenician) from the Early First Millennium BCE	21*
Robert G. Hoyland	The Christian Palestinian Aramaic Papyri of Nessana	31*
Ahmad Al-Jallad	The "One" God in a Safaitic Inscription	37*
David Jeselsohn and Ada Yardeni	An Aramaic Incantation Text on a Clay Lamp	48*
Matthew Kletzing	A Land Flowing with Olives and Oil: Estimating Plantation Sizes and Olive Yield in the Idumean Ostraca	52*
Ernst Axel Knauf	Ἐβραϊστί	59*

Reinhard G. Lehmann	A Reappraisal of the Formerly So-called Rapa' Arrowhead (DGA 16485)	63*
André Lemaire and Michael Langlois	Judahite Religion in Light of Hebrew Ostraca from the Jeselsohn Collection: a Preliminary Overview	86*
M.C.A. Macdonald	A Preliminary Analysis of the Ḥawrān Aramaic Script	95*
Bezalel Porten	A Dozen Idumean Fragments	120*
Jonathan J. Price	The Ḥimyarites at Beth She'arim	130*
Émile Puech	Les inscriptions 10 et 7 de Ḥorvat 'Uza: deux documents administratifs	142*
Matthieu Richelle	A Re-Examination of the Reading BT DWD ("house of David") on the Mesha Stele	152*
Peter Stein	A New Aspect of Writing in Ancient South Arabia	160*
Richard C. Steiner	Notes on the Semantic Fields of Papyrus and Service in Semitic and Egyptian	170*
Günter Stemberger	Mishnah Sanhedrin 1–2: A Utopian Constitution of the Jewish State	185*

על קשר גרפי אפשרי בין "קריאת שמע" (דברים ו: ד) ובין הסמל המכונה "מגן דוד"

רוני רייך

(למשל: במדבר כז: ה; דברים ט: כד). יהיה זה הגיוני להניח שלכל אחת מן האותיות החריגות האלה יש סיבה והסבר. כך למשל, כידוע, מסמנת הו"ו הגדולה במילה "גחון" (ויקרא יא: מב) את נקודת המחצית של כל האותיות בתורה, כלומר מספר האותיות הקיימות מ"בראשית" ועד ל"גחון" זו שווה למספר האותיות מ"גחון" ועד ל"ישראל" שבסוף ספר דברים. מצד שני, לא ברור מה טעם מצאו לסמן את "מחצית התורה". אך מעט חוקרים עסקו בתופעות האלה. כך למשל הציע אלברכט¹ כי האותיות האלה מדגישות את חשיבות הטקסט. הוא מסביר כי נמנעו מלציין במילה "שמע" את האות הראשונה, שהייתה יוצרת יחד עם האות האחרונה במילה "אחד" את התיבה שד, כלומר שד במשמעות דמון, ובמקום זה השתמשו באות עי"ן וכך נוצרה התיבה "עד", כלומר שההיגד נקרא כעדות על כך שההכרה בו נאמרת מתוך שכנוע עצמי עמוק. בהמשך מביא אלברכט משחקי מלים לאותיות הגדולות האחרות שבמקרא. ויש חוקרים שלא הביאו הסבר מניח את הדעת, או אפילו השערה בעלמא למשמעות של שתי האותיות הגדולות של "קריאת שמע".²

בכתבי יד קדומים שבהם השתמרה "קריאת שמע", האותיות שבהן מדובר אינן מודגשות. כך הדבר בתפילין שנמצאו בקומראן, שבהן השתמרה קריאת שמע בשלמותה³ ואין האותיות עי"ן ודל"ת שונות בגודלן מיתר האותיות.⁴ בפפירוס נאש השתמרה האות שי"ן בלבד מן המילה "שמע" ואין לדעת מה הייתה צורת האות עי"ן, אך המילה "אחד" בשורה הבאה השתמרה בשלמותה ואין האות דל"ת בה שונה בגודלה מיתר האותיות. ברור למדי שהאותיות האמורות הוגדלו באופן מכוון באחד השלבים הבאים של גלגולי הטקסט. נשאלת השאלה, מתי אירע הדבר?

כתר ארם צובא חסר את דברים ו: ד; גם בגניזה לא מצא ש' שניצור את "שמע" ו"אחד".⁵

כתב יד לנינגרד, מראשית המאה הי"א, מחזיק כידוע את הטקסט המקראי בשלמותו. גם כאן האותיות עי"ן ודל"ת אינן מוגדלות.⁶

דומה שהמופע הקדום ביותר שיש בידינו הוא מספר

הדברים הבאים נכתבים בעקבות הבחנה של כותב שורות אלה באחד ההיגדים החשובים של היהדות, הלוא הוא "קריאת שמע" (דברים ו: ד), מצד אחד, המתקשרת לדעתו עם אחד הסמלים הגרפיים המובהקים של העולם היהודי, הלוא הוא ההקסגרם, המכונה "מגן דוד", מצד שני. אין בידו של המחבר, לפי שעה, להוכיח הוכחה נחרצת שהקשר הזה אכן נוצר בזמן כלשהו בימי הביניים, או אולי קודם לכן, או לחלופין, שמא הוא רק בבחינת צירוף מקרים אקראי, קוריוז גרידא. המחבר מקווה שההערה הקצרה הזו תעורר חוקרים מובהקים של אומנות יהודית ושל מיסטיקה יהודית להביא נתונים נוספים כדי לאשש את ההצעה, או לחלופין – כדי להפריכה.

"קריאת שמע" היא היגד קצר המבטא עיקרי אמונה אחדים של הדת היהודית. נוסח ההיגד ידוע לכול, אך כמדומני שלא הכול שמו לבם לעובדה כי הוא כתוב בימינו באופן הבא (איור 1):

שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד: ואהבת את יהוה
אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך: והיו הדברים
האלה אשר אנכי מצוה היום על לבבך: ושננתם לבניך
ודברתם בס בשבתך בביתך ובילכתך בדרך ובשכבך ובקומך:
וקשרתם לאות על ידך והיו לטטפת בין עיניך: וכתבתם
על מזוזות ביתך ובשעריך:

איור 1: הנוסח המקובל של דברים ו: ד כפי שמופיע בתנ"ך

בנוסח המסורה שתי אותיות מודגשות בפסוק הזה, והן כתובות באותיות הגדולות מיתר אותיות הטקסט: העי"ן במילה "שמע" שבראש הפסוק, והדל"ת במילה "אחד", שבסופו. האותיות הגדולות אינן מגדירות במדויק את גבולות הפסוק, שהרי העי"ן היא המודגשת במילה "שמע" ולא השי"ן שבראש המילה ובראש הפסוק. מכאן אתה למד שהעי"ן נבחרה להיות מודגשת משום תכונה כלשהי שלה, הקיימת גם באות דל"ת.

קיימות במקרא עוד כמה אותיות הכתובות כאותיות גדולות, ובדומה קיימות גם אותיות זעירות ואותיות תלויות

באבן קווים מעוגלים, לעומת הקלות לחקוק קווים ישרים. כך מוצאים עי"ן שלה פינה זוויתית אחת,⁹ או מעוין בעל ארבע זוויות (איורים 2, 3).¹⁰ במגוון הזה ניתן להזכיר גם עי"ן בצורת משולש שבסיסו למעלה וחודו כלפי מטה. עי"ן כזו נמצאה לאחרונה על גבי בולה פיסקלית (שמן הסתם

איור 4: בולה פיסקלית מעיר דוד ובה האות עי"ן בצורת משולש שבסיסו למעלה (על-פי רייך 2012)

הוטבעה באמצעות חותם אבן) מעיר דוד, מתקופת הבית הראשון (איור 4).¹¹ עי"ן בעלת צורה משולשת מצויה גם במגילות מדבר יהודה הכתובות בכתב העברי העתיק, כמו למשל במגילת ויקרא (איור 5).¹² יש לציין שבכתב השומרוני, אולי כבר מאז המאה הראשונה לסה"נ אבל בוודאי מאז התקופה הביזנטית, צורתה של העי"ן, בדרך כלל, היא של משולש שקודקודו למטה ובסיסו למעלה (איור 6).¹³

האות דל"ת: צורת האות בכתב העברי העתיק היא של משולש בעל רגל קצרה בצידה הימני.

מגן דוד

סמל ההקסגרם הידוע בשם "מגן דוד" הוא, כידוע, תוצאה גרפית של שני משולשים שווים-צלעות, שהאחד מהם מונח (או משולב) על-גבי השני במהופך, עד כי נוצר איור דמוי כוכב בעל שישה קודקודים. בתולדותיו של הסמל הזה ובשמו "מגן דוד" עסק בהרחבה ג' שלום:

"מה הן תולדותיו של מגן דוד זה ... מתי התחיל משמש בתפקיד זה [כסמל היהדות] ובאילו נסיבות? בבירור שאלה זו יש להבדיל בין הופעת הציור עצמו, דהיינו תבנית שני המשולשים השלובים זה בזה, ובין תולדות הכינוי "מגן דוד" הנקרא עליו עתה. שכן הסמל והשם לא ירדו כרוכים זה בזה".¹⁴

הזוהר (נכתב, לפי דעת ג' שלום, בחלקה האחרון של המאה הי"ג).⁷ בכתב יד אשכנזי מן המאה הי"ג (כתב יד B.M.Add 15451) "שמע" ו"אחד" כתובות באות רגילה. בכתב יד ספרדי מן המאה הי"ג (כתב יד B.M. add 15250), "שמע" ו"אחד" כתובות באות גדולה. מכאן עולה שסימון האותיות הגדולות ב"קריאת שמע" הוא ככל הנראה פרי יצירה של המאה הי"ג, וככל הנראה בספרד.

לדעתי יש לצורה הגרפית של האותיות עי"ן ודל"ת חשיבות לענייננו, אך לא בכתב המרובע (המכונה בפי חז"ל אשורי), שבו כתובים כל הטקסטים שנזכרו לעיל (מכתבי קומראן ואילך), אלא דווקא לצורתם בכתב העברי העתיק, המכונה "רעף" בפי חז"ל (ירושלמי א יא, עא ע"ב למטה).⁸

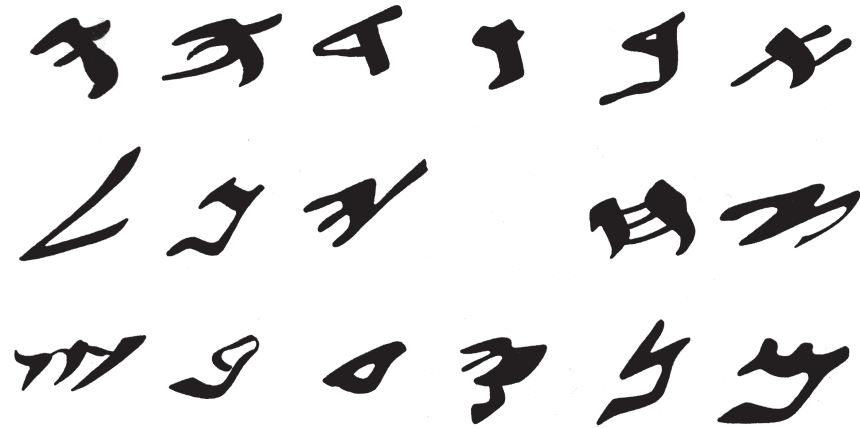
האות עי"ן: האות עי"ן בכתב העברי העתיק היא בעלת צורה בסיסית של מעגל. צורה זו התפתחה לווריאציות שונות. בכתב הרהוט שנכתב בדיו על גבי חרסים היא קיבלה צורה אליפטית – לפעמים פחוסה למדי – בעלת תנוחה אלכסונית, ככל הנראה משום רהיטות הכתיבה. בכתב שנחקק על גבי חותמות אבן מימי הבית הראשון היא קיבלה לעתים צורה זוויתית, אולי משום הקושי לחקוק

איור 2: חותם עברי ובו האות עי"ן מרובעת (על-פי אביגד וזאס 1997, מס' 27)

איור 3: חותם עברי ובו האות עי"ן מרובעת (על-פי אביגד וזאס 1997, מס' 50)

איור 5: אלפבית עברי קדום
מתוך קטעי מגילת ויקרא מקמראן
(על-פי ירדני 1991: 23)

איור 6: אלפבית בכתב השומרוני
(על-פי ירדני 1991: 29)

המקרים המיוחד שבין מבנה הסמל העשוי שני משולשים מהופכים זה לזה, בין צורתם של אלה לאותיות האלפבית העברי הקדום עי"ן ודל"ת, ובין העובדה ששתי האותיות האלה מצויות האחת במילה הפותחת את קריאת שמע והשנייה במילה הסוגרת אותה. משום כך הרשה לעצמו אותו אלמוני, שהיה מן הסתם סופר סת"ם, להדגיש את האותיות האלה כאותיות גדולות, וליצור בכך קשר, סמוי אמנם, בין עולם הטקסט לעולם הדימויים הגרפיים. מאחר שאותיות האלפבית העברי, במשמעותן ובצורתן, כמו גם

שלום, בדיונו המפורט בתולדותיו של הסמל, קבע כי האזכור הראשון לשמו של הסמל מופיע בספר המאגי "פירוש כ"ב שמות של מטטרון", שהיה נפוץ בין חסידי אשכנז במאה הי"ב.¹⁵

הקשר בין קריאת שמע למגן דוד: הצעה

אני מבקש להציע כי בעת שהכוכב המשושה הפך לסמל יהודי, או זמן-מה לאחר מכן, עמד מאן דהו על צירוף

גם בתיאורו של אשתורי הפרחי מראשית המאה הי"ד, בספרו "כפתור ופרח", ניתן למצוא תיאור של השקל הקדום וזיקתו לכתב השומרוני:

"עוד בא לידינו דינר ממתבע שקל הקודש והוא כסף נקי, כתוב סביבו בכתב הכותיים שהוא כתב הדיוט וכמו שזכרנו פרק ה', מצד אחד צורת מחתה ומצד שני אילן שקד בשלושה שקדים"¹⁸

ומוסיף משורר ומביא מדבריו של רבי עזריה מן האדומים (די רוסי), מן המאה הט"ז, בספרו "מאור עינים" (מהדורה ראשונה, מנטובה, פרק נ"ו), תיאור של שקל עתיק שראה. יתר על כן, הוא מוסיף בחיתוך עץ את התיאור הגרפי של השקל וסביבו בכתב עברי עתיק הכתוביות "שקל ישראל" ו"ירושלים הקדושה".

מן הדברים האלו עולה שחכמים ידעו לקרוא כתב עברי עתיק (דע"ן), בין שבאופן ישיר ובין שבסיועם של שומרונים. הקישור בין הטקסט ("קריאת שמע") ובין הדימוי הגרפי (סמל מגן דוד) במהלך המאה הי"ג או לאחר מכן, בקרב היישוב היהודי שבספרד, אף הוא אפשרי.

בערך המספרי, תופסות מקום חשוב במיסטיקה היהודית, נקלט השינוי הזה והתקבע בנוסח המסורה.

מובן מאליו שההצעה הזו אפשרית רק באמצעות הכתב העברי העתיק (כתב דע"ן).¹⁶ הדבר מחייב שהאחראי לסימון הזה של אותיות גדולות אי-שם במאה הי"ג הכיר את האלפבית העברי העתיק באמצעות מטבעות קדומות שהיו בידיו, או מן מהכתב השומרוני (איור 6).

יעקב משורר הביא בספרו אזכורים מספר של שקלי כסף של ימי הבית השני, שהתגלגלו לידי חכמים בימי הביניים והם קראו את הכתוב עליהם. וכך כתב הרמב"ן במאה הי"ג:

"...ובאתי לעכו, ומצאתי שם בידי זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוח חותם. מצדו האחד כעין מקל שקד, ומצדו השני כעין צלוחית, ובשני הצדדים סביב כתב מפותח באר היטב. והראו הכתב לכותיים וקראוהו מיד, כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותיים, כמו שזכר במסכת סנהדרין, וקראו מן הצד האחד: שקל השקלים, ומן הצד השני: ירושלם הקדושה..."¹⁷

הערות

- 1 אלברכט 1921: 162.
- 2 למשל: שניצר תשמ"ב; טוב תשע"ד: 51.
- 3 ירין 1969, לוח כו, שורה 23.
- 4 יונתן אדלר, שחקר באחרונה את כל התפילין וה"מזוזות" של קומראן, מוסר לי בע"פ, ותודתי נתונה לו בזה, כי אין אותיות גדולות באותיות האמורות אף לא באחד מן המופעים של "קריאת שמע" בקומראן.
- 5 שניצר תשמ"ב.
- 6 האות עי"ן משוכה או מתוחה מעט לאורך השורה, ואולי משום כך סימן המהדיר של המהדורה השלישית של Biblia Hebraica, המבוסס על כת"י לנינגרד, את העי"ן כאות גדולה, אולי בהשפעת מה שהכיר מכתבי היד המאוחרים יותר. האות דל"ת איננה מוגדלת כאן.
- 7 תודתי ליונתן אדלר שסייע לי בכך.
- 8 דרוק ששתי האותיות הנדונות כאן, דל"ת ועי"ן, מרכיבות רובו של השם המוזר הזה.
- 9 אביגד וזאס 1997, מס' 8.
- 10 שם, מס' 50.
- 11 ריין 2012: 201.
- 12 ראו אצל מגן, משגב וצפניה 2004: 32, עמודה VIII.
- 13 שם: 35, איור 15.
- 14 שלום תשס"ט: 28.
- 15 שם: 35. יש לציין שזיקה מרומזת בין השם דוד ובין הכוכב בעל ששת הקודקודים מצא שלום כבר במצבת קבר מטרנטום (אוטרנטו שבדרום איטליה), מצבה שאינה מאוחרת למאה ה'ר'. הסמל הנ"ל חקוק היישר לאחר שם הנפטרת, אשת "ליאון בן דוד", ראו: אדלר 1901: B 111.
- 16 לכותב שורות אלה התבררה הסוגיה לגמרי במקרה, כאשר גילה בחפירות בולה פיסקלית שבה חקוקה האות עי"ן כמשולש שבסיסו כלפי מעלה (ריין 2012: 201).
- 17 משורר 2006: 109-110.
- 18 כפתור ופרח תרנ"ט: ת"ה (פרק שישה-עשר).

ביבליוגרפיה

- K. Albrecht, "Die Sogenanten = 1921 Sonderbarkeiten des Masoretischen Texts", *ZAW* 39 (1921), pp. 160-169
- טוב תשע"ד = ע' טוב, **ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא**, מהדורה שנייה, ירושלים תשע"ד.
- ירין 1969 = י' ירין, תפילין-של-ראש מקומראן, ארץ-ישראל ט, ירושלים 1969, עמ' 60-85.
- N. Avigad and B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem 1997
- אדלר 1901 = H.M. Adler, "The Jews in Southern Italy", *JQR* 14/1 (1901), pp. 111-115
- אולברייט 1937 = W.F. Albright, "A Biblical Fragment of the Maccabean Age: The Nash Papyrus", *JBL* 56 (1937), pp. 145-176

- C.A. Cook, "A Pre-Massoretic Biblical = 1903 קוק
Papyrus", *Proceedings of the Society of Biblical
Archaeology*, 25 (1903), pp. 34–56
- R. Reich, "A 'Fiscal' Bullae from the City of = 2012 רייך
David, Jerusalem", *IEJ* 62 (2012), pp. 200–205
- שלום תשס"ט = ג' שלום, מגן דוד: תולדותיו של סמל, נוסח
מורחב הכולל השלמות מעזבונו של המחבר, ערכו
והשלימו ג' הזן-רוקם וש' צוקר, עין-חרוד תשס"ט.
- שניצר תשמ"ב = ש' שניצר, "אותיות גדולות וזעירות במקרא",
בית מקרא פט/3 (=כו, חוברת ב-ג), פח-צא (תשמ"ב), עמ'
266–249.
- ירדני 1991 = ע' ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים 1991.
כפתור ופרח תרנ"ט = אשתורי הפרח, כפתור ופרח, מהדורת
לונדן, ירושלים תרנ"ט.
- מגן, משגב וצפניה 2004 = Y. Magen, H. Misgav and L. = 2004
Tsfania, *Mount Gerizim Excavations I: The Aramaic,
Hebrew and Samaritan Inscriptions*, Jerusalem
(=JSP)
- משורר 2006 = י' משורר, הצד השלישי של המטבע, ירושלים
2006.
- קוסטא 1990 = מ' קוסטא, חתך הזהב, חותם שלמה ומגן דוד:
נושא בין-תחומי, תל-אביב 1990.

A POSSIBLE GRAPHIC CONNECTION BETWEEN THE SHEMA' PRAYER
(DEUT. 6:4) AND THE MAGEN DAVID (SHIELD OF DAVID)

RONNY REICH

Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa

(pp. 170–174)

This paper proposes a possible graphic connection between the first verse of the *shema'* prayer in Deut. 6:4: שמע ישראל יהוה יהוה אחד ("Hear, Oh Israel: The Lord our God is one Lord") and the Jewish symbol of the hexagram, commonly known as the *magen david* ("Shield of David"). The proposed connection is related to the ׀ and ׀ in the first and last words of the first verse of the prayer, traditionally written in enlarged letters, and the graphic representation of the hexagram. Both letters, as portrayed in palaeo-Hebrew script (and particularly in Samaritan script) consist of triangles standing opposite one another. Both, the enlarged letters as well as the hexagram first appear in Spain in the 13th century CE. Several of the Jewish sages of Spain were familiar with palaeo-Hebrew script through ancient coins and contact with sages of the Samaritan community.

The author cannot offer definitive proof that such a connection was made in medieval times or perhaps earlier, and it may be merely a curious coincidence. It is hoped that experts in the fields of Jewish art and mysticism may contribute additional data to support or refute such a possible connection.